

Waldemar Bartocha

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Celebracja sakramentu pokuty i pojednania w cyberprzestrzeni z perspektywy teologiczno-kanonicznej

Celebration of the sacrament of penance and reconciliation in cyberspace from a theological and canonical perspective

ABSTRAKT

W czasie pandemii w Kościele katolickim powróciło pytanie o dopuszczenie możliwości spowiedzi przy użyciu najnowocześniejszych środków audiowizualnych. Stolica Apostolska podejmując kwestię sprawowania sakramentu pokuty i pojednania, nie wypowiedziała się bezpośrednio i jednoznacznie na ten temat. Potwierdzono jedynie, iż zwyczajnym sposobem pojednania pozostaje spowiedź indywidualna, a w przypadku niemożliwości jej odbycia penitent może wzbudzić w sobie akt żalu doskonałego. Celem niniejszego artykułu jest ocena hipotetycznej możliwości i celowości spowiadania za pośrednictwem Internetu i telefonii komórkowej. Autor odwołując się do dokumentów Magisterium Kościoła oraz do wypowiedzi teologów i kanonistów przytacza argumenty zarówno za taką formą spowiedzi, jak i przeciw niej oraz wskazuje na ewentualne korzyści duszpasterskie oraz zagrożenia związane z wykorzystaniem nowych technologii w celebracji sakramentu pokuty i pojednania.

SŁOWA KLUCZOWE:

spowiedź, telefon, Internet, wideo, Covid-19, pandemia, sakramenty

ABSTRACT

At a time of the pandemic, the question of allowing the possibility of confession using the most modern audiovisual means has resurfaced in the Catholic Church. The Holy See, addressing the question of the celebration of the sacrament of penance and reconciliation, has not made a direct and unequivocal statement on the subject. It has only affirmed that an individual confession remains the ordinary means of reconciliation, and that in the event of the inability to do so, the penitent may make an act of perfect contrition. The purpose of this article, therefore, is to assess the hypothetical possibility and desirability of confession via the Internet and mobile phone technology. The author, referring to the documents of the Church's Magisterium and the statements of theologians and canonists, cites arguments both for and against this form of confession and points out the possible pastoral benefits and risks associated with the use of new technologies in the celebration of the sacrament of penance and reconciliation.

KEYWORDS:

confession, telephone, Internet, video, Covid-19, pandemic, sacraments

WSTĘP

Pandemia spowodowana globalnym rozprzestrzenianiem się koronawirusa SARS-CoV-2 wywołującego chorobę COVID-19 na nowo ożywiła dyskusję dotyczącą możliwości wykorzystania telefonu komórkowego bądź platform wideokonferencyjnych, takich jak Zoom, Facetime czy Skype do wysłuchania spowiedzi. Dodatkowa trudność dla teologów i duszpasterzy, jaka pojawiła się w tym przypadku na horyzoncie, związana była z faktem, iż nie istnieją dokumenty Magisterium Kościoła szczegółowo regulujące te kwestie, a także niewiele opublikowano na ten temat w recenzowanych czasopismach teologicznych. Kilku biskupów ze Stanów Zjednoczonych i Peru w komunikatach wydanych w związku z pandemią koronawirusa początkowo zezwoliło księżom na użycie telefonu w celu wysłuchania spowiedzi, później jednak po ukazaniu się 20 marca 2020 roku dwóch dekretów watykańskiej Penitencjarii Apostolskiej odnośnie do sakramentu pojednania i przyznania specjalnych odpustów dla wiernych w sytuacji pandemii, zrewidowało swoje poprzednie stanowisko¹. Obydwa dokumenty nic nie wspominają o udzieleniu zgody na wykorzystanie nowych technologii w celebracji pokuty i pojednania. W Nocie Penitencjarii Apostolskiej podkreśla się, iż „także w czasach Covid-19 Sakrament Pojednania jest udzielany zgodnie z powszechnym prawem kanonicznym i z przepisami *Ordo Paenitentiae*”, a spowiedź indywidualną uważa się za zwyczajny sposób sprawowania tego sakramentu. Dokument ten przypomina również o żalu doskonałym, który mogą wzbudzić w sobie wierni znajdujący się „w bolesnej niemożności uzyskania rozgrzeszenia sakramentalnego”. Jeśli źródłem takiego żalu jest miłość do Boga oraz zostaje on wyrażony w szczerej prośbie o przebaczenie i towarzyszy mu *votum confessionis*, czyli stanowcze postanowienie, aby jak najszybciej przystąpić do spowiedzi sakramentalnej, to przynosi on ze sobą także odpuszczenie grzechów, nawet śmiertelnych². Arcybiskup Leonard P. Blair jako przewodniczący Komisji ds. Kultu Bożego Konferencji Biskupów Katolickich Stanów Zjednoczonych w nocie rozesłanej 27 marca 2020 roku

¹ Por. H. Sławiński, *Fantazja duszpasterska i epidemia SARS-CoV-2 jako szansa doprecyzowania prawd teologicznych*, w: *Duszpasterstwo w czasie pandemii. Zeszyt specjalny do programu duszpasterskiego Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2020/2021*, red. J. Bartoszek, R. Chromy, K. Piechaczek, b.m.w., s. 115–116.

² Por. *Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie do sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii* (20.03.2020), „Anamnesis” 102(2020), n. 3(25), s. 32.

do biskupów Stanów Zjednoczonych podkreśla, iż został poinformowany przez arcybiskupa Arthura Roche, ówczesnego sekretarza Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów o tym, że nie można używać telefonów komórkowych do wysłuchania spowiedzi, gdyż grozi to naruszeniem tajemnicy spowiedzi³.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie argumentów przemawiających zarówno za zastosowaniem nowych technologii przy celebracji sakramentu pokuty i pojednania, jak i przeciw niemu - poprzez analizę aspektów kanonicznych, liturgicznych i teologicznych. W pierwszej części zostaną wyodrębnione i opisane elementy warunkujące ważność sprawowania sakramentu pokuty i pojednania, z położeniem nacisku na kwestię obecności szafarza i penitenta przy celebracji tego sakramentu. Następnie zostanie wzięte pod uwagę pojęcie obecności moralnej i natury działania penitenta i szafarza w kontekście ewentualnego wykorzystania najnowszych środków audiowizualnych w celu umożliwienia w nadzwyczajnych przypadkach dostępu do spowiedzi poszczególnym osobom, które nie mają możliwości indywidualnego wyznania grzechów przy konfesjonale. W końcowej części artykułu zostaną wyciągnięte wnioski z przeprowadzonych analiz oraz ukazane szanse i zagrożenie związane z taką formą spowiedzi.

WARUNKI WYMAGANE DO WAŻNOŚCI SAKRAMENTU POKUTY I POJEDNANIA ORAZ REGULACJE PRAWNO-LITURGICZNE DOTYCZĄCE MIEJSCA SPOWIEDZI

Sakrament pokuty jest działaniem boskim i w pełni ludzkim, wspólnotowym i personalistycznym, wewnętrznym i zewnętrznym, angażującym całą społeczność Kościoła oraz osobiście każdego grzesznika. Odnowiona liturgia sakramentu pokuty i pojednania kładzie nacisk na jego organiczną więź z całym Bożym planem zbawienia, z misją Kościoła w świecie i jego liturgia⁴. Posoborowe *Ordo*

³ W nocie wzmiankuje się także o tym, że zakaz używania telefonów komórkowych obejmuje również sytuację, w której telefon miałby być użyty w celu wzmocnienia głosu spowiednika i penitenta pozostających w zasięgu wzroku, ale zbyt daleko od siebie, by się dobrze słyszeć. Por. *Archbishop Blair advises cellphones cannot be used to administer sacraments*, <https://catholicreview.org/archbishop-advises-cellphones-cannot-be-used-to-administer-sacraments/> (dostęp: 30.04.2022).

⁴ Por. S. Czerwik, *Odnowiona liturgia sakramentu pokuty w świetle „Ordo Paenitentiae”*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 29/2-3 (1976), s. 146-147.

Paenitentiae uwypukla eklezjalny, społeczny wymiar pojednania, co znajduje swoje odzwierciedlenie w dowartościowaniu wspólnotowego sprawowania tego sakramentu, gdzie wierni razem słuchają słowa Bożego i wspierają się wzajemnie modlitwą, a potem, gdy każdy wyzna swoje grzechy i otrzyma rozgrzeszenie, wspólnie wysławiają Boga. W tym kontekście trzeba zwrócić uwagę na sens drugiej i trzeciej formy celebracji sakramentu pokuty i pojednania, czyli na obrzęd pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem⁵ oraz na obrzęd pojednania wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem⁶.

Kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku potwierdza fundamentalną zasadę, iż jedynym zwyczajnym sposobem pojednania z Bogiem i Kościołem jest indywidualna i integralna spowiedź oraz rozgrzeszenie. Penitent może być zwolniony od takiej spowiedzi w przypadku wystąpienia niemożliwości fizycznej lub moralnej. Wtedy pojednanie może dokonać się także innymi sposobami⁷, na co zwracano szczególną uwagę w czasie pandemii.

Tomás Rincón-Pérez komentując powyższą dyspozycję prawodawcy kodeksowego, podaje, że zasada doktrynalna i prawna zdefiniowana w kan. 960 ma potrójny wymiar, który należy koniecznie wziąć pod uwagę⁸. Po pierwsze, sakrament pokuty stanowi zwyczajny sposób otrzymania przebaczenia i odpuszczenia grzechów ciężkich popełnionych po chrzcie. Oczywiście, Zbawiciela i Jego zbawczego dzieła nie determinuje sakramentalny znak w taki sposób, aby nie mógł On działać także poza i ponad sakramentalnym porządkiem Kościoła⁹. Ta moc pozostaje jednak wyłączną prerogatywą Jezusa Chrystusa, a nie Kościoła czy jego szafarzy. Z tego powodu jedynym zwyczajnym sposobem przebaczenia i pojednania dostępnym dla chrześcijanina jest sakrament pokuty. Akt żalu doskonałego będący również sposobem uzyskania przebaczenia, pozostaje w wewnętrznej relacji przyporządkowania do sakramentu. Oznacza to, że nie byłby on prawdziwy,

⁵ *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, wyd. 2, Katowice 2007, n. 22–30; 49–60 (dalej OP).

⁶ Por. OP, n. 31–35; 61–68.

⁷ Por. *Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku* (stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku), zaktualizowany przekład na język polski, Poznań 2022, kan. 960 (dalej KPK).

⁸ Por. T. Rincón-Pérez, *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa* (Subsidia Canonica 12), traduzione di A. Perlasca, Roma 2014, s. 297.

⁹ Por. Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia* (02.12.1984), Wrocław 1999, n. 31 (dalej ReP).

gdyby nie zawierał w sobie pragnienia sakramentu. Należy go rozpatrywać w kategorii nadzwyczajnego środka pojednania w przypadku fizycznej lub moralnej niemożności dostępu do sakramentu.

Po drugie, w sytuacji pojawienia się niemożliwości fizycznej lub moralnej otwiera się możliwość dokonania pojednania także innymi sposobami. Z niemożnością fizyczną w odniesieniu do spowiedzi indywidualnej i integralnej ma się do czynienia – jak zauważa wspomniany T. Rincón-Pérez – w przypadku: poważnej choroby, braku czasu w bezpośredniej bliskości niebezpieczeństwa, defektu mowy, nieświadomości winy lub zapomnienia. Moralną niemożność wyznania grzechów w całości może stanowić np. niebezpieczeństwo naruszenia tajemnicy spowiedzi, niebezpieczeństwo zgorzenia lub popełnienia grzechu przez penitenta albo spowiednika, skrupulanctwo penitenta, niebezpieczeństwo infamii¹⁰. We wszystkich tych przypadkach, po przewyżczeniu okoliczności, które spowodowały niemożność integralnego wyznania wszystkich grzechów, pojawia się ponownie obowiązek wyznania grzechów ciężkich, które nie były dotąd bezpośrednio odpuszczone na mocy władzy kluczy Kościoła i niewyznane w indywidualnej spowiedzi.

Po trzecie w interpretacji tego kanonu należy uwzględnić fakt, iż norma prawna, o której tutaj mowa, zachowuje swój charakter zasady ogólnej w odniesieniu do dyscypliny, jaką następujące kanony ustanawiają dla rozgrzeszenia ogólnego¹¹. Z tego punktu widzenia – jak podaje w swojej narracji T. Rincón-Pérez „spowiedź indywidualna i integralna oraz rozgrzeszenie, również indywidualne, nie są zwykłym, lecz jedynym zwykłym sposobem pojednania, chyba że wyjątkowo fizyczna lub moralna niemożność zwalnia z tego sposobu spowiedzi”¹².

Prawodawca kodeksowy podkreśla, iż „miejszem właściwym dla przyjmowania sakramentalnych spowiedzi jest kościół albo kaplica”¹³. Genezy tej normy kodeksowej należy upatrywać w świętości sakramentu pokuty i jego eklezyjalnym charakterze, co z kolei pociąga za sobą obowiązek zapewnienia świętego miejsca dla godnej celebracji tego sakramentu¹⁴. Do kompetencji konferencji biskupów należy ustanowienie przepisów dotyczących miejsca spowiedzi. W kościołach

¹⁰ Por. T. Rincón-Pérez, *La liturgia e i sacramenti...*, dz. cyt., s. 297–298.

¹¹ Por. KPK, kan. 961–963.

¹² T. Rincón-Pérez, *La liturgia e i sacramenti...*, dz. cyt., s. 298.

¹³ KPK, kan. 964 § 1.

¹⁴ Por. M. del Pozzo, *Luogi della celebrazione "sub specie iusti"*, Milano 2010, s. 347–419.

i kaplicach powinny być zatem ustawione w widocznym miejscu konfesjonały zaopatrzone w stałą kratę między penitentem i spowiednikiem tak, aby umożliwić wiernym, którzy mają takie pragnienie swobodne z nich korzystanie¹⁵. Jedynie, gdy zaistnieje słuszna przyczyna można odstąpić od powyższej zasady i przyjmować spowiedź także poza konfesjonałem¹⁶. W świetle *Ordo Paenitentiae* w Polsce obowiązuje zasada, zgodnie z którą „w koniecznych wypadkach kapłan posiadający jurysdykcję może w każdym miejscu ważnie i godziwie wysłuchać spowiedzi i udzielić rozgrzeszenia”¹⁷. Także i w przypadku tego kanonu regulującego kwestię miejsca spowiedzi okazuje się, że prawo, które jest czymś obligatoryjnym w zwyczajnych okolicznościach może ulec zawieszeniu w jakiejś nadzwyczajnej sytuacji, kiedy skorzystanie z indywidualnego wyznania grzechów przy konfesjonałe staje się nieosiągalne lub utrudnione. Właśnie do tej możliwości odstawienia na bok konfesjonału ze słusznej przyczyny, jaką daje kan. 964 § 3, odwołuje się w swojej nocie odnośnie do sprawowania sakramentu pojednania w czasie pandemii Penitencjaria Apostolska zobowiązując biskupów, aby wskazywali zarówno kapłanom i penitentom, że podczas indywidualnego wyznania grzechów spowiedź powinna odbywać się „w przewietrzonym miejscu poza konfesjonałem, z zachowaniem odpowiedniego dystansu, przy użyciu masek ochronnych, zwracając absolutną uwagę na sakrament i niezbędną dyskrecję”¹⁸.

KWESTIA FIZYCZNEJ OBECNOŚCI KAPŁANA I PENITENTA PRZY CELEBRACJI SAKRAMENTU POKUTY I POJEDNANIA

W *Obrzędach sakramentu pokuty* wskazuje się na osobowy charakter spotkania penitenta z Chrystusem, który w celebracji tego sakramentu przez osobę spowiednika jest uobecniony i za jego pośrednictwem dokonuje tajemnicy odpuszczenia grzechów¹⁹. Podstawą sakramentalno-ontologiczną posługi spowiednika jest sakrament święceń, gdyż władza rozgrzeszania została powierzona przez wcielnego Syna Bożego apostołom i ich następcom (por. Mt 18,18; J 20,23). Prezbiter,

¹⁵ Por. tamże, § 2.

¹⁶ Por. tamże, § 3.

¹⁷ OP, n. 38*b.

¹⁸ *Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie do sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii...*, dz. cyt., s. 33.

¹⁹ Por. OP, n. 6b.

wykonując tę posługę działa *in persona Christi*, czyli w sakramentalnym utożsamieniu z Jezusem Chrystusem Najwyższym Kapłanem i Głową Kościoła. Oznacza to zatem, że charakter kapłański jest, z prawa Bożego, konieczny do ważności sakramentu²⁰. Prezbiter jako szafarz pokuty pozostaje w relacji podporządkowania do osoby biskupa, który jest moderatorem dyscypliny pokutnej w Kościele partykularnym. Spowiedź jest zatem „aktem liturgicznym”, „aktem marnotrawnego syna, który wraca do Ojca”²¹. Biorąc już pod uwagę te dwa określenia zaczerpnięte z adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* i wyrażające naturę tego sakramentu łatwo zauważyć, iż wskazuje się w ten sposób na głęboko osobisty wymiar dialogu pomiędzy penitentem a kapłanem – spowiednikiem będącym sędzią i lekarzem, a przede wszystkim ikoną Boga Ojca Miłosierdzia.

Spowiedź jest zatem „aktem liturgicznym”, „aktem marnotrawnego syna, który wraca do Ojca”²². Biorąc już pod uwagę te dwa określenia zaczerpnięte z adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* i wyrażające naturę tego sakramentu łatwo zauważyć, iż wskazuje się w ten sposób na głęboko osobisty wymiar dialogu pomiędzy penitentem a kapłanem – spowiednikiem będącym sędzią i lekarzem, a przede wszystkim ikoną Boga Ojca Miłosierdzia.

Nota Penitencjarii Apostolskiej o ważności forum wewnętrznego i nienaruszalności pieczęci sakramentalnej wyraźnie podkreśla, cytując Benedykta XVI, iż

²⁰ Por. Z. Janczewski, *Ważność sprawowania sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego, uzdrowienia i święceń w porządku prawnym Kościoła katolickiego*, Warszawa 2011, s. 109.

²¹ ReP, n. 31.

²² Tamże.

w słowach sakramentalnej formuły „jest «Ja» Chrystusa, Boga, który jako jedyny może rozgrzeszyć”²³.

Nieodzownym elementem sakramentu pokuty i pojednania jest wyznanie grzechów przez penitenta, pochodzące z prawdziwego poznania siebie wobec Boga i z żalu za grzechy. Powinno ono spełniać następujące warunki: ma być sekretne, ustne, udzielone obecnemu kapłanowi oraz integralne²⁴. W tym miejscu skoncentrujemy się na jednym z tych warunków, a mianowicie na kwestii obecności kapłana, gdyż wydaje się ona istotna z punktu widzenia badanej hipotetycznej możliwości użycia w przyszłości telefonów komórkowych czy zastosowania wideokonferencji przy spowiedzi. W dekrecie z dnia 20 czerwca 1602 roku wydanym przez Kongregację Świętego Oficjum na polecenie papieża Klemensa VIII (1592–1605) odnaleźć można informację na temat zakazu wyznawania grzechów nieobecnemu spowiednikowi przy użyciu korespondencji pocztowej oraz otrzymania od niego rozgrzeszenia. Tego rodzaju spowiedź według Kongregacji byłaby rzeczą lekkomyślną, fałszywą oraz skandaliczną²⁵. Dekret Kongregacji – jak zauważa Owen Vyner – „potwierdził konieczność wzajemnej obecności kapłana i penitenta”²⁶.

Tenże sam autor podkreśla w swoich rozważaniach, iż autorzy podręczników do teologii wydanych w XX wieku powoływali się na wspomniany dekret w celu uzasadnienia nieważności spowiedzi za pośrednictwem telefonu²⁷. Także jeśli chodzi o ten dziewiętnastowieczny wynalazek technologiczny kwestia jego użycia nie znalazła jednoznacznego i definitywnego rozstrzygnięcia w dokumentach

²³ *Nota Penitencjarii Apostolskiej o ważności forum wewnętrznego i nienaruszalności pieczęci sakramentalnej*, Niepokalanów 2019, s. 9.

²⁴ Por. M. Pastuszko, *Sakrament pokuty i pojednania*, Kielce 1999, s. 459.

²⁵ Dekret des Hl. Offiziums, *Beichte und Lossprechung eines Abwesenden* (20. Juni 1602), w: Henrici Denzinger, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Quod emendavit, in linguam germanicum transtulit et adiuvante Helmuto Hoping editit Petrus Hünermann, edito XLV, Freiburg-Basel-Wien 2017, nr 1994, s. 566: *Sanctissimus Dominus... hanc propositionem, scilicet »licere per litteras seu internuntium confessario absenti peccata sacramentaliter confiteri et ab eodem absente absolutionem obtinere«, uti falsam, temerariam et scandalosam damnavit ac prohibuit, praecepitque, ne deinceps ista proposition publicis pribatisve lectionibus, concionibus et congressibus doceatur, neve umquam tamquam aliquo casu probabilism defendatur, imprimatur aut ad praxim quovis modo deducatur.*

²⁶ O. Vyner, *Disembodied Conversion or Gift of Mercy? Confession by Videoconference*, „Antiphon” 25/3 (2021), s. 293: *This decree affirmed the necessity of the presence of the priest and penitent to one another.*

²⁷ Por. tamże, s. 293–295.

Magisterium Kościoła. Jak podaje Zbigniew Janczewski, powołując się na podręcznik Merkelbacha, odpowiedź udzielona 1 lipca 1884 roku przez Penitencjarię Apostolską w tej sprawie brzmiała następująco: *nihil est respondendum*. Być może udzielając tak lakonicznej odpowiedzi, Penitencjaria chciała zasygnalizować,

W dekrete z dnia 20 czerwca 1602 roku wydanym przez Kongregację Świętego Oficjum na polecenie papieża Klemensa VIII (1592–1605) odnaleźć można informację na temat zakazu wyznawania grzechów nieobecnemu spowiednikowi przy użyciu korespondencji pocztowej oraz otrzymania od niego rozgrzeszenia. Tego rodzaju spowiedź według Kongregacji byłaby rzeczą lekkomyślną, fałszywą oraz skandaliczną. Dekret Kongregacji – jak zauważa Owen Vyner – „potwierdził konieczność wzajemnej obecności kapłana i penitenta”.

iż wyjaśnienie wątpliwości w sprawach sakramentalnych znajduje się w zakresie kompetencji Kongregacji św. Oficjum²⁸. Rudolf Weigand nie widzi powodu, aby wątpić w zasadność, a przy spełnieniu odpowiednich warunków w szczególnych przypadkach, także w dopuszczalność spowiedzi telefonicznej. Według jego opinii w spowiedzi przy użyciu telefonu można ocenić dyspozycję osoby co najmniej tak dobrze, a może nawet lepiej niż w przypadku normalnej spowiedzi w konfesjonale. Niebezpieczeństwo podsłuchania spowiedzi nie jest większe niż przy tradycyjnej formie, gdzie czasami się zdarza, że penitenci są stłoczeni wokół konfesjonale. Wspomniany autor dodaje ponadto, że już w 1989 roku Kongregacja Nauki Wiary

²⁸ Por. Z. Janczewski, *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania „na odległość”*, „Prawo Kanoniczne” 50/1–2 (2007), s. 116.

w odpowiedzi na zapytanie, jakie wypłynęło do niej z Monachium, stwierdziła, że nie ma oficjalnego oświadczenia Stolicy Apostolskiej w tej sprawie. Zdaniem Weiganda spowiedź za pośrednictwem telefonu mogłaby być jednak dozwolona tylko i wyłącznie w nadzwyczajnych, nagłych wypadkach²⁹. Zupełnie odmienną opinię na ten temat przedstawia polski kanonista Marian Pastuszko. Jego zdaniem spowiedź przez telefon jest nieważna, ponieważ sama sztuczna obecność foniczna nie jest wystarczająca do sprawowania omawianego sakramentu. Penitent i szafarz sakramentu nie są fizycznie obecni w tym samym miejscu, a telefon nie jest w stanie zniwelować dzielącej ich odległości³⁰.

Na analizowany problem obecności kapłana i penitenta w celebracji sakramentu pokuty i pojednania należy spojrzeć także – jak słusznie zauważa wspomniany już wcześniej O. Vyner – z perspektywy sakramentalnego charakteru katolickiej liturgii³¹. Dokument Papieskiej Rady do spraw Środków Społecznego Przekazu: *Kościół a Internet*, opublikowany 22 lutego 2002 roku zawiera dwie ważne deklaracje odnoszące się do tej kwestii. Po pierwsze „rzeczywistość wirtualna cyberprzestrzeni nie może stać się zamiennikiem prawdziwej wspólnoty ludzkiej, wcielonej rzeczywistości sakramentów i liturgii czy też bezpośredniej proklamacji Ewangelii”. W stosunku do nich pozostaje ona w relacji służebnej, gdyż „może jednak je uzupełniać, przyciągać ludzi do pełniejszego doświadczenia życia wiary i ubogacać religijne życie korzystających z niej osób”³². Po drugie świat wirtualny nie zastąpi rzeczywistości sakramentalnej i współudziału w kulcie sprawowanym w żywej wspólnotcie, gdyż Internet nie jest właściwym miejscem dla celebracji sakramentów³³. Prawdziwa ewangelizacja domaga się zatem bezpośredniego kontaktu z drugim człowiekiem, a zasadniczym wyzwaniem, wobec którego staje Kościół (zwłaszcza dziś po perturbacjach związanych z pandemią) jest przeprowadzenie internautów z cyberprzestrzeni do prawdziwej wspólnoty³⁴. W dokumencie Papieskiej Rady do spraw Środków Społecznego Przekazu

²⁹ Por. R. Weigand, *Das Bußsakrament*, w: *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, red. J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999², s. 847–848.

³⁰ Por. M. Pastuszko, *Sakrament pokuty i pojednania*, dz. cyt., s. 116–117.

³¹ Por. O. Vyner, *Disembodied Conversion or Gift of Mercy ?...*, art. cyt., s. 295.

³² Papieska Rada do spraw Środków Społecznego Przekazu, *Kościół a Internet* (22.02.2002), „Wiadomości KAI” (10.03.2002), n. 5.

³³ Por. tamże, n. 9.

³⁴ Por. B. Giemza, *Internet w Kościele – Kościół w internecie. Refleksje teologiczno-pastoralne*, „Ethos” 18/1–2 (2005), s. 418–419.

jest zatem mowa o dwóch odrębnych rzeczywistościach, czyli o cyberprzestrzeni i sakramentach Kościoła, które nie dają się do końca pogodzić ze sobą, gdyż bezcielesność cyberprzestrzeni uniemożliwia celebrację sakramentalną³⁵. Liturgia ze swej natury „domaga się bowiem cielesności i realnych znaków cielesnych, a nie tylko cyfrowych, obdarzonych techniczną mini-fizycznością”³⁶. Techniczne zapośredniczenie nie jest w stanie zastąpić cielesności, która jest podstawowym miejscem w tym życiu, aby wyrazić to, co transcendentne i duchowe. Tak jak się

Po pierwsze „rzeczywistość wirtualna cyberprzestrzeni nie może stać się zamiennikiem prawdziwej wspólnoty ludzkiej, wcielonej rzeczywistości sakramentów i liturgii czy też bezpośredniej proklamacji Ewangelii”. W stosunku do nich pozostaje ona w relacji służebnej, gdyż „może jednak je uzupełniać, przyciągać ludzi do pełniejszego doświadczenia życia wiary i ubogacać religijne życie korzystających z niej osób”.

cyfrowa nie może odtworzyć dynamizmu złożonej ludzkiej natury, tak samo nie może odtworzyć dynamizmu i procesu sakramentalnego³⁷. Pozostaje ona zatem „rzeczywistością wtórną” w stosunku do sakramentalnego doświadczenia religijnego, ponieważ nie urzeczywistnia symbolicznego działania będącego pasem transmisyjnym w Bożej ekonomii zbawienia³⁸.

W świetle listu Penitencjarii Apostolskiej z 23 października 2002 roku użycie środków technologicznych pozwalających na maksymalną szybkość komunikacji

³⁵ Por. P. Drzewiecki, *Bezciesność cyberprzestrzeni a sakramentalny wymiar Kościoła*, „Biuletyn Edukacji Medialnej” 1 (2008), s. 113–114.

³⁶ B. Cescon, *Liturgia grande sistema di comunicazione. Il potere comunicativo della liturgia nella modernità* (Biblioteca «Ephemerides Liturgicae» «Subsidia» 183), Roma 2017, s. 181.

³⁷ Por. tamże, s. 186–187.

³⁸ Por. tamże, s. 193.

i wymiany informacji na odległość w celebracji sakramentu pokuty i pojednania niesie ze sobą ryzyko naruszenia konstytutywnych i genetycznie istotnych dla tego sakramentu elementów, takich jak sakramentalność, bezpośrednia fizyczna obecność podmiotów, czyli penitenta i szafarza, dialogiczność czy też jego skuteczność także w wymiarze psychologicznym, a w każdym razie bardzo szczególnego szacunku, jaki mu się należy³⁹. Powołując się na ten list, John M. Huels dochodzi do wniosku, iż absolucja udzielona przez telefon, Internet, fax lub w podobny sposób jest nieważna, ponieważ brakuje matrycy dla autentycznej celebracji liturgicznej, a mianowicie zgromadzenia *ecclesia* reprezentowanej w minimalnym stopniu w sakramencie pokuty przez spotkanie szafarza i penitenta. Katechizm podaje, że pokuta jest czynnością liturgiczną (KKK 1480). Skoro nie ma spotkania osób sprawujących liturgię, a pokuta jest czynnością liturgiczną, to w przypadku nie można twierdzić, iż mamy do czynienia z akcją liturgiczną⁴⁰.

Ponadto korzystanie z telefonów komórkowych, komputerów czy innych technologii nie gwarantuje jedności miejsca, czasu i akcji, które charakteryzują celebrację liturgiczną.

Ponadto korzystanie z telefonów komórkowych, komputerów czy innych technologii nie gwarantuje jedności miejsca, czasu i akcji, które charakteryzują celebrację liturgiczną. Wykorzystanie nowoczesnych technologii przy spowiedzi może grozić – zdaniem Massimo del Pozzo – narażeniem świętości sakramentu pokuty na świętokradztwo, ze względu na pojawiającą się niepewność co do rzeczywistej tożsamości i intencjonalności podmiotów zaangażowanych w celebrację liturgiczną. Stąd też w dobie wirtualności i multimedialności powinno się jeszcze bardziej uwypuklać znaczenie fizycznej bliskości między spowiednikiem

³⁹ Por. Penitenziera Apostolica, *Usò dei mezzi tecnologici e secreto della coscienza* (23.10.2002), w: *Enchiridion Vaticanum*, t. 21, a cura di E. Lora, Bologna 2005, s. 930.

⁴⁰ Por. J. M. Huels, *Liturgy and Law. Liturgical Law in the System of Roman Catholic Canon Law* (Collection Gratianus Series, Montreal (Québec) 2006, s. 200–201.

a wiernymi. Bliskość ta wyraża się w geście wyciągniętej prawej dłoni szafarza nad głową penitenta, chociaż spowiednik nie jest zobowiązany bezpośrednio dotknąć jego głowy⁴¹.

ZNACZENIE OBECNOŚCI MORALNEJ I SKUTECZNOŚCI DZIAŁANIA W SAKRAMENCIE POKUTY I POJEDNANIA

Jeśli chodzi o sakrament pokuty i pojednania, należy przyznać rację Edwardowi N. Petersowi, który przedstawiając argumentację za spowiedzią za pośrednictwem internetu lub telefonii komórkowej nowej generacji, umożliwiającą stały kontakt wzrokowy spowiednika z penitentem, zauważa, że ani prawo kanoniczne ani prawodawstwo liturgiczne nie stawia wymogu zachowania bliskiej fizycznej odległości pomiędzy nimi jako warunku *sine qua non* dla ważności samego sakramentu⁴². Wydaje się zatem, iż w tym przypadku wystarczy tak zwana obecność moralna, która gwarantuje skuteczną komunikację między kapłanem a penitentem. Można przecież udzielić rozgrzeszenia osobie widzianej z większej odległości, która na przykład uległa nieszczęśliwemu wypadkowi, a nie jest fizycznie możliwe, aby spowiednik podszedł do niej na bliższą odległość⁴³.

Prawodawca kodeksowy przewiduje zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika⁴⁴ i szczegółowo określa warunki, jakie muszą być spełnione, aby takie małżeństwo było ważne zawarte⁴⁵. Mając to na względzie, O. Vyner stawia pytanie, czy fakt, że małżeństwo może się odbyć poprzez obecność zapośredniczoną, czyli przy czynnym zaangażowaniu pełnomocnika, ma jakieś konsekwencje z punktu widzenia sakramentu pokuty i pojednania. Czy możliwe zatem jest ustanowienie obecności moralnej w sytuacji, gdy spowiedź odbywa się przy zastosowaniu nowoczesnych środków audiowizualnych?⁴⁶ Próbując wyjaśnić tę kwestię, wspomniany autor odwołuje się do Akwinaty, który w dopracowanej przez siebie

⁴¹ Por. M. del Pozzo, *La giustizia nel culto. Profili giuridici della liturgia della Chiesa* (Subsidia Canonica 9), Roma 2013, s. 272.

⁴² Por. E. N. Peters, *Video Communications Technology and the Sacramental Confessions of Deaf Catholics*, „The Jurist” 73 (2013), s. 522.

⁴³ Por. Z. Janczewski, *Ważność sprawowania sakramentów...*, dz. cyt., s. 200.

⁴⁴ Por. KPK, kan. 1104 § 1.

⁴⁵ Por. tamże, kan. 1105 § 1–4.

⁴⁶ Por. O. Vyner, *Disembodied Conversion or Gift of Mercy ?...*, art. cyt., s. 299.

teologii sakramentu pokuty i pojednania, używając terminologii arystotelesowskiej określa jego materię i formę. Czynniki subiektywno-objektywne, takie jak żal za grzechy, ich wyznanie kapłanowi i zadośćuczynienie stanowią materię sakramentu, natomiast rozgrzeszenie będące elementem obiektywno-eklezyjalnym jest jego formą⁴⁷. Według św. Tomasza z Akwinu w tych sakramentach, których działanie odpowiada czynom ludzkim (*humanis actibus*), same czyny ludzkie, dostrzegalne dla zmysłów, zajmują miejsce materii, tak jak to ma miejsce w pokucie i w małżeństwie⁴⁸.

Jak zauważono powyżej, *Kodeks prawa kanonicznego* przewiduje, że czynności właściwe dla nupturientów mogą być dokonane przez inną osobę działającą w ich imieniu jako pełnomocnik. Potencjalna odpowiedź na pytanie, czy w analogiczny sposób osobiste działania penitenta i spowiednika w celebracji sakramentu pokuty i pojednania mogą być uobecnione moralnie w Kościele zależy od natury działań penitenta⁴⁹. Warto podkreślić, iż spowiedź indywidualna posiada wartość znaku: „znaku spotkania grzesznika z pośrednictwem Kościoła w osobie szafarza” oraz „znaku jego ujawnienia się jako grzesznika wobec Boga i Kościoła”. Istotą aktów podjętych przez penitenta w celebracji sakramentu pokuty i pojednania, które są nieodzowne bądź do ważności, bądź do integralności czy też owocności znaku jest zatem udowodnienie, że jego serce odwróciło się od grzechu. Spowiednik przed udzieleniem rozgrzeszenia penitentowi musi ocenić zarówno ciężar jego grzechów, jak i wyrażoną przez niego skruchę. Występując w roli lekarza, powinien także poznać stan chorego, aby go leczyć i uzdrowić⁵⁰. W kontekście hipotetycznej możliwości dopuszczenia w przyszłości przez Kościół możliwości spowiedzi za pośrednictwem wideokonferencji należałoby ocenić na ile nowoczesne środki audiowizualne umożliwiają penitentowi wyrażenie szczerzej skruchy i poprawy oraz pozwalają spowiednikowi osądzić, że nawrócenie rzeczywiście miało miejsce.

Zdaniem Z. Janczewskiego Internet i telefonia komórkowa, dzięki którym możliwe staje się prowadzenie rozmowy przy równoczesnym widzeniu się osób prowadzących konwersację, dają zarówno kapłanowi jak i penitentowi możliwość

⁴⁷ Por. Z. Janczewski, *Ważność sprawowania sakramentów...*, dz. cyt., s. 189–190.

⁴⁸ Por. Tomasz z Akwinu, *Summa Theologiae*, III, q. 84, a. 1

⁴⁹ Por. O. Vynier, *Disembodied Conversion or Gift of Mercy ?...*, art. cyt., s. 301.

⁵⁰ Por. ReP, n. 31.

prowadzenia dialogu wymaganego przez obrzędy sprawowania sakramentu. Problem dzielącej ich fizycznej odległości – według opinii tego kanonisty – wydaje się być sprawą drugorzędną. W swojej narracji Z. Janczewski dochodzi zatem do konkluzji, iż „Stolica Apostolska, mogłaby w przyszłości, pod pewnymi warunkami, zezwolić na ważne udzielanie sakramentu pokuty przy użyciu omawianych środków audiowizualnych, szczególnie w przypadku niebezpiecznych, wieloletnich misji kosmicznych astronautów, do których są już oni aktualnie przygotowywani w Stanach Zjednoczonych”⁵¹.

SZANSE I ZAGROŻENIA ZWIĄZANE Z HIPOTETYCZNĄ MOŻLIWOŚCIĄ SPOWIEDZI PRZY UŻYCIU NAJNOWOCZEŚNIEJSZYCH ŚRODKÓW AUDIOWIZUALNYCH

Propozycja spowiedzi *online* od strony eklezjalnego wymiaru pokuty sakramentalnej oraz przez pryzmat sakramentalności liturgii, która ściśle wiąże się z cielesnością, wydaje się nie do przyjęcia ze względu na brak jedności miejsca, czasu i akcji oraz bezcielesność cyberprzestrzeni. Gdy jednak weźmie się pod uwagę naturę osobistego działania penitenta i szafarza oraz fakt, że w przypadku sakramentu pokuty i pojednania wystarcza tak zwana obecność moralna, czyli pozostawanie w kontakcie wzrokowym pomiędzy penitentem a szafarzem, to wtedy sprawa przedstawia się trochę inaczej i jakby otwiera się możliwość, że kiedyś w przyszłości Kościół mógłby pod pewnymi ściśle określonymi warunkami, w nadzwyczajnych okolicznościach przystać na taką formę spowiedzi. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, iż liturgia i doktryna na temat sakramentu pokuty i pojednania podlegała ewolucji i krystalizowała się na przestrzeni wieków. Jest to zatem jeden z argumentów przemawiających za tym, iż w przyszłości dotychczasowa forma może ulec pewnym modyfikacjom.

Na obecnym etapie zastosowanie nowoczesnych technologii przy spowiedzi chociaż wciąż pozostaje sprawą otwartą, to jednak ostateczna decyzja o ich użyciu w celebracji pokuty i pojednania wydaje się odległa w czasie. Kardynał Mauro Piacenza, Penitencjarz Większy w wywiadzie dla *L'Osservatore Romano*, zapytany

⁵¹ Z. Janczewski, *Ważność sprawowania sakramentów...*, dz. cyt., s. 199. Więcej informacji na ten temat zob. tenże, *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania „na odległość”...*, art. cyt., s. 118–124.

o możliwość spowiedzi przez smartfon lub inne środki społecznego przekazu odpowiedział, że jest ona „prawdopodobnie nieważna” (*la probabile invalidità*). Swoje stanowisko argumentował brakiem realnej obecności penitenta i rzeczywistego przekazania słów rozgrzeszenia. W tym przypadku ma się do czynienia „jedynie z drganiem elektrycznymi odtwarzającymi ludzkie słowo”⁵². Nie jest to wprawdzie wypowiedź w randze aktu ministerialnego, ale odzwierciedla ona pewien sceptycyzm i ostrożność duszpasterzy Kościoła w odniesieniu do użycia najnowszych środków audiowizualnych w liturgii, będącej źródłem i szczytem życia chrześcijańskiego. Wynika ona także z duszpasterskiej roztropności. Hans-Jürgen Feulner wychodząc z założenia, iż wysyłanie grzechów w przestrzeń wirtualną nie da się zestawić z absolucją sakramentalną udzieloną osobiście przez kapłana przestrzega przed aplikacjami i stronami internetowymi oferującymi spowiedź. Chociaż na płaszczyźnie psychologicznej taka „forma spowiedzi” mogłaby mieć pozytywny wpływ na ludzi przyczyniając się do rozładowania napięcia emocjonalnego, jakie wiąże się ze spotkaniem penitenta ze spowiednikiem, to jednak niesie ona ze sobą poważne niebezpieczeństwo wprowadzenia wiernych w błąd. Natrafiając w sieci na tego rodzaju strony czy aplikacje mogą być oni przekonani, że wyspowiadali się w sposób prawdziwy i sakramentalny przez Internet⁵³. Tego rodzaju sytuacje mogłyby narazić ich na wyśmianie i mieć poważne konsekwencje, gdyby ktoś (np. jakiś haker) postanowił wykorzystać w niewłaściwym celu zgromadzone w ten sposób informacje dotyczące osobistego życia osób korzystających z tego rodzaju komunikacji w celu wyznania swoich grzechów.

W pewnych konkretnych przypadkach, dla osób, które bez własnej winy i przez długi czas byłyby pozbawione możliwości sakramentalnego wyznania grzechów, wykorzystanie za zgodą kompetentnej władzy kościelnej nowych technologii w tej materii mogłoby stanowić prawdziwy dar miłosierdzia. Nie powinno stać się to jednak normą lub alternatywną dla indywidualnego wyznania grzechów przy konfesjonale, gdyż groziłoby osłabieniem sakramentalnego życia

⁵² N. Gori, *La misericordia a portata di mano*, <https://www.osservatoreromano.va/it/news/2020-12/quo-282/la-misericordia-a-portata-di-mano.html> (dostęp: 30.04.2022).

⁵³ Por. H. J. Feulner, *Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks*, w: *Liturgia “virtuale”? “Virtual” liturgy? Atti del XII Congresso Internazionale di Liturgia. Roma, Pontificio Ateneo sant’Anselmo-Pontificio Istituto Liturgico 20–22 ottobre 2021*, a cura di D. Jurczak, O. M. Sarr, M. Tymister (Ecclesia orans. Studi e Ricerche 5), Roma 2022, s. 178–179.

Kościół i byłoby wbrew dobru duchowemu wiernych oraz samej naturze liturgii. Jej fundamentem jest przecież tajemnica Wcielenia⁵⁴. Uczestnicząc w liturgii sakramentu pokuty i pojednania będącej nieustannym przepływem błogosławieństw pomiędzy Bogiem Ojcem, który wzywa grzesznika do nawrócenia i przez posługę kapłana przebacza mu grzechy, oraz penitentem wysławiającym w akcie dziękczynienia wielkie Miłosierdzie Boże, partycypujemy w życiu Słowa Wcielonego. Słowo to „stało się ciałem” dla naszego zbawienia. Stąd też w obliczu wzrastającej wirtualizacji rzeczywistości trzeba na nowo wydobyć i docenić

W pewnych konkretnych przypadkach, dla osób, które bez własnej winy i przez długi czas byłyby pozbawione możliwości sakramentalnego wyznania grzechów, wykorzystanie za zgodą kompetentnej władzy kościelnej nowych technologii w tej materii mogłoby stanowić prawdziwy dar miłosierdzia. Nie powinno stać się to jednak normą lub alternatywną dla indywidualnego wyznania grzechów przy konfesjonale, gdyż groziłoby osłabieniem sakramentalnego życia Kościoła i byłoby wbrew dobru duchowemu wiernych oraz samej naturze liturgii.

inkarnacyjny wymiar liturgii oraz położyć większy nacisk na proces budowania więzi *communio* we wspólnocie eklezjalnej. Niewłaściwe byłoby jednak popadanie w pewną skrajność i dostrzeganie w dynamicznie rozwijającej się nowej technologii jedynie samych zagrożeń bagatelizując w ten sposób jej pozytywne walory także z punktu widzenia duchowego wymiaru ludzkiej egzystencji. Dionisio Borobio dochodzi do słusznej konkluzji, gdy stwierdza, że „nie możemy jednak

⁵⁴ Por. O. Vyner, *Disembodied Conversion or Gift of Mercy ?...*, art. cyt., s. 317.

ignorować tego, co te środki (media) oznaczają dziś, a jeszcze więcej będą oznaczać jutro. Środki te nie są sakramentem, ale mogą pomóc w zrozumieniu i przeżywaniu sakramentu”⁵⁵. Wspomniany już powyżej E. N. Peters proponuje na przykład wykorzystanie technologii wideokonferencji w przypadku spowiedzi osób głuchych i uwypukla ewentualne walory duszpasterskie wyrażenia aprobaty na piśmie przez kompetentną władzę kościelną, aby określone prezbiterzy zarówno niesłyszący, jak i słyszący posługujący się językiem migowym mogli w ten sposób spowiadać swoich dotkniętych głuchotą penitentów. Z pewnością taka zgoda ułatwiłaby osobom głuchym dostęp do tego sakramentu, gdyż w wielu przypadkach okazuje się on utrudniony⁵⁶. Wprowadzenie takiej możliwości w odniesieniu do ludzi niesłyszących mogłoby, według opinii tego teologa, stać się *locus theologicus* dla szerszego przyjęcia przez Kościół najnowszych środków audiowizualnych w celebracji sakramentu pokuty i pojednania⁵⁷.

Oczywiście powyższa refleksja stanowi jedynie pewien głos w dyskusji, która może, a nawet powinna mieć charakter interdyscyplinarny, gdyż powyższe zagadnienie zostało ukazane tutaj przede wszystkim z perspektywy teologiczno-kanonicznej. W celu szerszego spojrzenia na problem ewentualnego użycia nowoczesnych technologii w celebracji sakramentu pokuty i pojednania należałoby szczegółowo ukazać analizowaną kwestię także z perspektywy medioznawczej.

BIBLIOGRAFIA

- Archbishop Blair advises cellphones cannot be used to administer sacraments*, <https://catholicreview.org/archbishop-advises-cellphones-cannot-be-used-to-administer-sacraments/> (dostęp: 30.04.2022).
- Borobio D., *Varietades sobre la liturgia y los sacramentos hoy. El futuro de los sacramentos* (Dossiers CPL, 158), Barcelona 2021.
- Cescon B., *Liturgia grande sistema di comunicazione. Il potere comunicativo della liturgia nella modernità* (Biblioteca «Ephemerides Liturgicae» «Subsidia» 183), Roma 2017.
- Czerwik S., *Odnowiona liturgia sakramentu pokuty w świetle „Ordo Paenitentiae”*, „Ruch biblijny i liturgiczny 29/2–3 (1976), s. 134–147.

⁵⁵ D. Borobio, *Varietades sobre la liturgia y los sacramentos hoy. El futuro de los sacramentos* (Dossiers CPL, 158), Barcelona 2021, s. 206.

⁵⁶ Por. E. N. Peters, *Video Communications Technology and the Sacramental Confessions of Deaf Catholics*, art. cyt., s. 536.

⁵⁷ Por. tamże, s. 535.

- Dekret des Hl. Offiziums, *Beichte und Lossprechung eines Abwesenden* (20. Juni 1602), w: Henrici Denzinger, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Quod emendavit, in linguam germanicum transtulit et adiuvan- te Helmuto Hoping editit Petrus Hünermann, edito XLV, Freiburg-Basel-Wien 2017, nr 1994, s. 566.
- Del Pozzo M., *La giustizia nel culto. Profili giuridici della liturgia della Chiesa* (Subsidia Canonica 9), Roma 2013.
- Del Pozzo M., *Luogi della celebrazione "sub specie iusti"*, Milano 2010.
- Drzewiecki P., *Bezcielesność cyberprzestrzeni a sakramentalny wymiar Kościoła*, „Biuletyn Edukacji Medialnej” 1 (2008), s. 98–115.
- Feulner H. J., *Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks*, w: *Liturgia "virtuale"? "Virtual" liturgy? Atti del XII Congresso Internazionale di Liturgia. Roma, Pontificio Ateneo sant'Anselmo-Pontificio Istituto Liturgico 20–22 ottobre 2021*, a cura di D. Jurczak, O. M. Sarr, M. Tymister (Ecclesia orans. Studi e Ricerche 5), Roma 2022, s. 153–188.
- Giemza B., *Internet w Kościele – Kościół w internecie. Refleksje teologiczno-pastoralne*, „Ethos” 18/12 (2005), s. 406 – 425.
- Gori N., *La misericordia a portata di mano*, <https://www.osservatoreromano.va/it/news/2020-12/quo-282/la-misericordia-a-portata-di-mano.html> (dostęp: 30.04.2022).
- Huels J. M., *Liturgy and Law. Liturgical Law in the System of Roman Catholic Canon Law* (Collection Gratianus Series, Montreal (Québec) 2006.
- Janczewski Z., *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania „na odległość”*, „Prawo Kanoniczne” 50/1–2 (2007), s. 111–126.
- Janczewski Z., *Ważność sprawowania sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego, uzdrowienia i święceń w porządku prawnym Kościoła katolickiego*, Warszawa 2011.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia* (02.12.1984), Wrocław 1999.
- Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku* (stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku), zaktualizowany przekład na język polski, Poznań 2022.
- Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie do sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii* (20.03.2020), „Anamnesis” 102(2020), n. 3(25), s. 32–33.
- Nota Penitencjarii Apostolskiej o ważności forum wewnętrznego i nienaruszalności pieczęci sakramentalnej*, Niepokalanów 2019.
- Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, wyd. 2, Katowice 2007.
- Papieska Rada do spraw Środków Społecznego Przekazu, *Kościół a Internet* (22.02.2002), „Wiadomości KAI” (10.03.2002), s. 31–35.
- Pastuszko M., *Sakrament pokuty i pojednania*, Kielce 1999.
- Penitenziera Apostolica, *Usò dei mezzi tecnologici e secreto della coscienza* (23.10.2002), w: *Enchiridion Vaticanum*, t. 21, a cura di E. Lora, Bologna 2005, s. 930–931.
- Peters E. N., *Video Communications Technology and the Sacramental Confessions of Deaf Catholics*, „The Jurist” 73 (2013), s. 513–537.

- Rincón-Pérez T., *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa* (Subsidia Canonica 12), traduzione di A. Perlasca, Roma 2014.
- Sławiński H., *Fantazja duszpasterska i epidemia SARS-CoV-2 jako szansa doprecyzowania prawd teologicznych*, w: *Duszpasterstwo w czasie pandemii. Zeszyt specjalny do programu duszpasterskiego Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2020/2021*, red. J. Bartoszek, R. Chromy, K. Piechaczek, b.m.w., s. 107–118.
- Vyner O., *Disembodied Conversion or Gift of Mercy? Confession by Videoconference*, „*Antiphon*” 25/3 (2021), s. 287–317.
- Weigand R., *Das Bußsakrament*, w: *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, red. J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999², s. 841856.

Biogram

Waldemar Bartocha – (ur. 1977), prezbiter archidiecezji łódzkiej, dr nauk teologicznych w zakresie liturgiki, adiunkt w katedrze Teologii Liturgii na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie, notariusz Kurii Metropolitalnej Łódzkiej i sekretarz generalny IV Synodu Archidiecezji Łódzkiej, członek Archidiecezjalnej Komisji Liturgicznej, zastępca redaktora naczelnego kwartalnika „Kultura-Media-Teologia”.
ORCID: 0000-0001-5896-1400